

Jerzy Runge

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec; e-mail: jerzy.runge@us.edu.pl

MODEL PRZEMIAN LUDNOŚCIOWYCH OBSZARU WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO I JEGO PERSPEKTYWICZNE UWARUNKOWANIA

Runge E. **Модель демографических изменений Силезского воеводства и факторы их трансформации.** Пршедшее 25 лет политических и социально-экономических преобразований в ходе постсоциалистической трансформации определяют актуальность ретроспективного анализа демографической и социальной составляющей этих процессов в Силезском воеводстве. Такие исследования актуальны как в контексте ретроспективного анализа, как и демографического прогноза. В частности, экономическое воздействие хозяйственного комплекса оказало сильное влияние на направления и динамику изменений численности населения индустриальных центров и всего региона, а также трансформацию их социально-демографической структуры. Внешние трудовые миграции перестали выполнять ведущую роль в формировании регионального рынка труда, что активизировало роль локальных факторов. Это проявилось в сокращении демографического потенциала ряда городских поселений и активизировало поиск новых, в основном местных, источников их демографического развития.

Runge J. **Model of population transformations of the Silesian Province area and its perspective determinants.** The past 25 years after the political transformation account for the need to look retrospectively at social-demographic transformations of the area of Silesian Province both in the context of past years, presence and also demographic forecast. It was especially economy that significantly influenced the direction and dynamics of population changes distinguishing local social-demographic structures. Departure from the domination of external migration inflow in formation of regional job market significantly influenced the hitherto trends of regional transformations leading to multi-sided process of town shrinking and facing many towns with the need of searching for new more internal factors of further transformations.

Słowa kluczowe: województwo śląskie, przemiany ludnościowe, rynek pracy, depopulacja

Ключевые слова: Силезское воеводство, демографическая трансформация, рынок труда, депопуляция

Key words: Silesian Province, population changes, job market, depopulation

Zarys treści

Minione 25 lat po transformacji ustrojowej uzasadnia potrzebę retrospektywnego spojrzenia na przemiany demograficzno-społeczne obszaru województwa śląskiego, zarówno w kontekście lat wcześniejszych, terażniejszości, jak i prognoz demograficznych. Szczególnie gospodarka silnie rzutowała na kierunek i dynamikę zmian ludnościowych, różnicując lokalne struktury demograficzno-społeczne. Odejście od dominacji zewnętrznego zasilenia migracyjnego w kształtowaniu regionalnego rynku pracy w znaczący sposób wpłynęło na dotychczasowe tendencje przemian regionalnych, prowadząc m. in. do ujawnienia się wieloaspektowego procesu kurczenia się miast, stawiając przed wieloma miejscowościami potrzebę poszukiwania nowych, bardziej wewnętrznych czynników dalszych przemian.

WPROWADZENIE

Z przeglądu dotychczasowego piśmiennictwa geograficzno-ekonomicznego wynika, iż o przemianach społeczno-gospodarczych dowolnego obszaru decydują cztery grupy czynników: środowiskowe, polityczne, gospodarcze, ludnościowe (KUCIŃSKI, 1998). Ich waga w kreowaniu zmian może być taka sama, różna, jak i zmienna w czasie. Każdy z tych czynników stanowi wypadkową grupy elementów cząstkowych, niekoniecznie zmieniających się harmonijnie w czasie wraz z innymi czynnikami. Przykładowo, czynnik środowiskowy rzutuje na przemiany społeczno-gospodarcze w formie stymulant (zasoby terenu, zasoby surowcowe), jak i w formie destymulant (ograniczenia i bariery przestrzenne). Podobnie jest w przypadku pozostałych grup czynników przemian spo-

łeczno-gospodarczych. I tak, zmiany ludnościowe są pochodną elementów ruchu naturalnego i migracji, ale mogą także stanowić konsekwencję zdeformowanych struktur ludnościowych (znaczna feminizacja, niedobór aktywnych zawodowo grup wieku, czy też duża monofunkcyjność struktury pracujących).

O ile na poziomie pojedynczych miejscowości, a nawet aglomeracji miejskich, identyfikacja kierunku przemian raczej nie nastrocza problemu, o tyle w przypadkach złożonych układów osadniczych typu konurbacji możemy się spotkać z nakładaniem się na siebie zmian, nieco odmiennych co do dynamiki, jak i kierunku. Owo bezpośrednie sąsiedztwo jednostek terytorialnych to koincydencja, która może mieć wymiar mnożnikowy w sytuacji zgodności kierunku zmian. Na przykład, lokalizacja Fabryki Opla w Gliwicach spowodowała nie tylko wzrost liczby miejsc pracy w tym mieście, ale przyczyniła się też do pojawienia w bliższym i dalszym sąsiedztwie dodatkowych miejsc pracy branży samochodowej (produkcja części, naprawa, stacje diagnostyczne itp. (WIEDERMAN, 2007). W przypadku nakładania się odmiennych co do kierunku przemian ich sumaryczne oddziaływanie wzajemnie się znosi. Jeśli dla danej jednostki przestrzennej (miasta, region) notujemy przyrost naturalny i ujemne saldo migracji na tym samym poziomie w wielkościach bezwzględnych, to sumarycznie zmiany ludnościowe oscylują wokół zera.

Wielość ośrodków składających się na złożony układ osadniczy powoduje jeszcze jedną konsekwencję. Jest nią mozaikowość struktur i procesów, tj. silne zróżnicowanie przestrzenne zjawisk w obrębie podstawowych jednostek podziału administracyjnego, zwłaszcza tych, które wyróżniają się znaczną powierzchnią i zmiennością morfologiczno-funkcjonalną.

Obok zróżnicowań o charakterze terytorialnym, na zmienność procesów i struktur społeczno-gospodarczych wpływa określona skala zróżnicowań wertrykalnych (w układzie hierarchicznym – skala globalna, krajowa, regionalna, lokalna). W skali globalnej procesami wywierającymi współcześnie największy wpływ na bieżącą sytuację społeczno-gospodarczą są: cykle koniunkturalne w gospodarce, globalizacja, II przejście demograficzne oraz suburbanizacja. Pomimo zróżnicowanego terytorialnie przechodzenia gospodarki światowej w stronę modelu postindustrialnego, wpływ na procesy i struktury ludnościowe pozostaje nadal istotny. Widać to zarówno na poziomie pojedynczych miast, jak i regionów. W skali krajowej najważniejszymi czynnikami determinującymi przeobrażenia demograficzno-społeczne są: historyczne uwarunkowania rozwojowe oraz priorytety polityki społeczno-gospodarczej wynikające ze współpracy międzynarodowej i krajowej. Na pozio-

mie regionalnym ważne są dotychczasowe uwarunkowania przemian, polityka regionalna, jak i stopień kohezji (spójności) społeczno-gospodarczej oraz możliwości jej zmian. Z kolei poziom lokalny jest odzwierciedleniem realizacji podstawowych celów życiowych społeczności miejscowej, przede wszystkim takich potrzeb jak praca, mieszkanie, dostęp do podstawowych placówek infrastruktury społecznej (ochrona zdrowia, opieka społeczna, edukacja, kultura) (RUNGE, 2015). Generalizując wskazywany przez różnych badaczy ogół celów polityki społeczno-gospodarczej, najważniejsze są: praca oraz mieszkanie.

Obszar województwa śląskiego stanowi bardzo dobry przykład ilustrujący: a) wzajemne przenikanie się oddziaływań zarówno horyzontalnych, jak i wertrykalnych, b) historyczną zmienność owych oddziaływań.

Celem niniejszego opracowania jest próba rekapitulacji wspomnianych determinant, głównie z punktu widzenia przyszłych potrzeb społeczno-gospodarczych.

DOTYCHCZASOWE KIERUNKI ZMIAN LUDNOŚCIOWYCH BADANEGO OBSZARU

Niezależnie od silnej zmienności kształtu, powierzchni i wewnętrznych podziałów administracyjnych, terytorium województwa od momentu jego utworzenia w 1922 r. cechuje się znaczącym wpływem centralnej polityki gospodarczej na procesy ludnościowe (KŁOSOWSKI, RUNGE, 1999). Usytuowanie województwa kolejno w czasie na historyczno-geograficznym pograniczu Śląska i Małopolski, pograniczu zaborów, a jeszcze później na granicy Polski i Niemiec, z politycznego względu nie powinno było sprzyjać przemianom gospodarczo-społecznym. Tymczasem – z racji bogatych złóż surowcowych – notowano kolejne fazy przekształceń, od formy obszaru peryferyjnego, stykowego po formę regionu stykowego, a następnie regionu zintegrowanego (RYKIEL, 1985, 1988, 1991). Potrzeby gospodarcze powodowały, iż od drugiej połowy XVIII wieku aż po lata 70. XX stulecia mieliśmy tu do czynienia z ekstensywnym modelem zmian ludnościowych, tj. z przeważającą rolą napływu migracyjnego w determinowaniu regionalnego rynku pracy (RUNGE, 1991, 1996a). Umownie, uruchomienie pierwszej przemysłowej kopalni węgla kamiennego w 1769 r. na terenie obecnej Rudy Śląskiej rozpoczyna gwałtowną fazę uprzemysławiania rdzenia przyszłej konurbacji katowickiej (DŁUGOBORSKI, 1967; RAJMAN, 1977), zaś umowną datą końcową takich zmian jest 1976 r., tj. data uruchomienia Huty Katowice w Dąbrowie Górniczej (RUNGE, 2005). Dynamicznym procesom gospodarczym towarzyszył

wzrost zaludnienia. Narastające potrzeby mieszkaniowe spowodowały od lat 40. XIX stulecia pojawienie się licznych osiedli przyzakładowych, których najpełniejszą formę przyjmują one w latach 20. XX wieku (m. in. Nikiszowiec, Giszowiec). Rozwojowi osiedli przyzakładowych od końca XIX wieku towarzyszą przekształcenia struktury przestrzennej miast, zwłaszcza kreowanie centralnych przestrzeni publicznych. Mamy tu zatem do czynienia z kolejno następującymi po sobie etapami zmian jakościowych, zarówno w sferze społeczno-gospodarczej, jak i przestrzennej (m. in. rozwój terytorialny, formowanie współczesnego wizerunku dzielnicy śródmiejskiej, instytucjonalizacja). O ile zatem do drugiej połowy XVIII wieku ośrodkami dynamicznego rozwoju były te, które dziś sytuują się w otoczeniu obecnej konurbacji katowickiej (Pyskowice, Toszek, Będzin, Bieruń, Mikołów), to później – wraz z rozwojem górnictwa i hutnictwa – miejscowości obecnego rdzenia analizowanego układu osadniczego. Oznacza to intensyfikację dośrodkowego modelu zmian ludnościowych, różniących się tym samym od odśrodkowego modelu urbanizacji L. H. KLAASENA i J. H. S. PAELINCKA (1979). W okresie powojennym ekstensywny model przemian ludnościowych nie tylko został utrzymany, ale nawet wzmocniony centralnymi decyzjami polityczno-gospodarczymi. Usytuowanie całej konurbacji katowickiej w jednym organizmie administracyjnym stworzyło możliwość prowadzenia jednolitej polityki regionalnej. Jednocześnie obecność na obszarze tego województwa także innych złożonych układów osadniczych (konurbacja rybnicka, aglomeracja Bielska-Białej, aglomeracja Częstochowy, stwarzała – za wyjątkiem lat 1975–1998 – konieczność kompleksowego formułowania założeń strategii rozwoju społeczno-gospodarczego. Obok terytorialnego scalenia konurbacji katowickiej i jej otoczenia w ramach jednego organizmu państwowego, do istotnych nowych czynników determinujących przemiany ludnościowe w tym województwie należy po 1945 r. zaliczyć także: a) wdrażanie założeń I powojennego planu regionalnego lat 1951–1953; b) politykę inwestycyjną lat 70. XX stulecia, c) konsekwencje transformacji ustrojowo-gospodarczej po 1989 r., d) oraz wpływ globalnych i krajowych zmian demograficznych, szczególnie od końca lat 80. XX wieku.

Podstawowy zapis o konieczności deaglomeracji GOP w I powojennym planie regionalnym województwa to tak naprawdę inicjacja centralnie sterowanego procesu suburbanizacji konurbacji katowickiej. Jego rezultatem było nie tylko pojawienie się i dynamiczny rozwój Nowych Tychów, ale także osiedli w innych miastach regionu (SZCZEPAŃSKI, 1996; RUNGE J., 2011a). Spektakularny wzrost liczby mieszkań-

ców Tychów z poziomu 12,9 tys. osób w 1939 r. (gmina wiejska o prawach miejskich), następnie uzyskanie pełni praw miejskich w 1951 r., czy też znaczący rozwój terytorialny w okresie 1975–1977, dało w efekcie stan zaludnienia na poziomie 191 tys. osób w 1990 r. Tychy wraz z Dąbrówą Górniczą i Jastrzębiem Zdrój stały się w okresie powojennym najbardziej dynamicznie rozwijającymi się ośrodkami miejskimi w obrębie rozpatrywanego województwa. Wynikało to z jednej strony z przesłanek gospodarczych (Dąbrowa Górnicza, Jastrzębie Zdrój), czy też polityczno-planistycznych (Tychy). Ten drugi przypadek to kolejny dowód braku adekwatności modelu urbanizacji do realiów konurbacji katowickiej. Analiza przemian społeczno-gospodarczych Tychów po uzyskaniu przez ten ośrodek praw miejskich wskazuje na znaczne dysproporcje czasowe w ujawnianiu się poszczególnych aspektów urbanizacji. I tak, z dominacją przestrzennego aspektu urbanizacji mieliśmy tutaj do czynienia w latach 1951–1982, z wyraźnym zaznaczeniem się urbanizacji demograficzno-społecznej w okresie 1975–1991, z ekonomicznym aspektem urbanizacji w latach 1971–1991, zaś z infrastrukturalnym – w latach 1958–1980 (RUNGE, 1996b).

Dynamiczny rozwój ludnościowy, jak i kreowanie powojennej bazy ekonomicznej o znaczeniu ponadregionalnym w Tychach nie „przełożyły się” na integrację struktury przestrzenno-funkcjonalnej tego ośrodka miejskiego po 1977 roku. Terytorium liczące aż 270 km², jak i silne poczucie świadomości i tożsamości terytorialnej mieszkańców sąsiednich miejscowości włączonych bez konsultacji społecznych do Tychów w połowie lat 70. XX wieku, okazały się niezgodne z faktycznie występującymi różnicowaniami więzi lokalnych, jak i występowaniem „małych ojczyzn” tego regionu (RUNGE, KŁOSOWSKI, 2011). Wprowadzane w okresie powojennym zmiany podziału administracyjnego kraju, liczne korekty przebiegu granic podstawowych jednostek administracyjnych (ponad 150 przypadków tylko do 2002 r.) wraz ze znaczącym napływem migracyjnym do regionu oraz w jego obrębie nie sprzyjały wewnątrzregionalnym procesom integracji społecznej. Dotychczasowe różnicowania społeczno-przestrzenne ulegały zmianom – zarówno z uwagi na modyfikowany kształt jednostek administracyjnych, jak i notowane procesy ludnościowe (SPÓRNA, 2012). W rezultacie przestrzeń społeczna poszczególnych miejscowości wykazuje tutaj przynależność do kilku charakterystycznych typów, tworzących swego rodzaju kontinuum: od sytuacji zgodności między kształtowaniem się procesów ludnościowych a formowaniem struktury przestrzenno-funkcjonalnej (najbliżej modelu Burgessa), poprzez etapowe scalenie terytorium miasta drogą kolejnych inkorpo-

racji sąsiadujących ze sobą społeczności lokalnych (najbliżej modelu Hoyta), do sytuacji silnego zróżnicowania przestrzeni społecznej jako efektu przestrzennej zmienności lokalizacji centrum bądź jego planowanego braku w założeniach urbanistycznych miasta (najbliżej modelu Ullmanna) (RUNGE, 2011a,b; RUNGE A., RUNGE J, 2015).

Cechami najbardziej charakterystycznymi w przemianach ludnościowych rozpatrywanego obszaru w kolejnych powojennych dekadach były niewątpliwie:

- lata 50. XX wieku – inicjacja procesu deglomeracji konurbacji; rozwój strefy otaczającej rdzeń układu osadniczego;
- lata 60. XX wieku – przesunięcie impulsów rozwojowych w stronę konurbacji rybnickiej (rozwój ROW), jak i południa województwa (miejscowości turystyczno-wypoczynkowe, uzdrowiska). Ważną rolę pod tym względem odegrała budowa tzw. Wiślanki, łączącej Katowice z miejscowościami Beskidu Śląskiego;
- lata 70. XX wieku – dynamiczny rozwój wschodniej części konurbacji katowickiej w związku z budową Huty Katowice oraz rozwój południowej części konurbacji (Tychy, Mikołów);
- lata 80. XX wieku – osiągnięcie maksimum dotychczasowego rozwoju ludnościowego regionu. Po raz pierwszy w historii pojawia się spadek liczby mieszkańców (1982), przewaga ubytku naturalnego (1992) oraz ujemne saldo migracji dla miast (1993). Jednocześnie poszerzeniu ulega centralny „krater depopulacyjny” (RUNGE A., 2008, 2010);
- lata 90. XX wieku – narastanie tendencji depopulacyjnych, co pozwoliło zaliczyć miasta województwa śląskiego do kategorii ośrodków „kurczących się” (RUNGE i in., 2014). Wieloaspektowy proces kurczenia się wynika przede wszystkim z wyczerpywania się dotychczasowego modelu przemian gospodarczych. Ludnościowymi konsekwencjami zmian ustrojowych stały się ubytek naturalny i ujemne saldo migracji;
- lata XXI wieku (po 2000 roku) – otwarcie zachodnioeuropejskiego rynku pracy przyczyniło się do wzmożonej zagranicznej emigracji zarobkowej, zaś wchodzenie w wiek emerytalny roczników wyżu demograficznego z lat 50. XX wieku zintensyfikowało proces starzenia demograficznego. Uwidaczniają się też ośrodki z przewidywanymi znacznymi problemami ludnościowymi. Z jednej strony są to miejscowości, które w latach powojennych w stosunkowo krótkim czasie odnotowały znaczny napływ migracyjny młodych ludzi (Dąbrowa Górnicza, Jastrzębie Zdrój, Tychy), gdzie proces starzenia przebiegać będzie bardzo dynamicznie, stwarzając

określone potrzeby społeczne (m. in. aktywizacja ekonomiczna osób starszych, ochrona zdrowia, opieka społeczna). Z drugiej strony ośrodkami problemowymi są Katowice, Sosnowiec, czy też Częstochowa. Obecność ważnej centralnej, czy też subregionalnej funkcji administracyjnej, pozytywnych zmian transformacyjnych w gospodarce, czy też pełnienie roli krajowego ośrodka turystyki pielgrzymkowej nie „przekłada się” na atrakcyjność miejscowości jako potencjalnego miejsca pracy i jednocześnie zamieszkania. Konkurencja innych dużych miast – zwłaszcza Warszawy i sąsiedniego Krakowa – powoduje proces krajowego i zagranicznego wymywania istniejących i potencjalnych zasobów pracy (SITEK i in., 2013).

DETERMINANTY PERSPEKTYWICZNYCH ZMIAN LUDNOŚCIOWYCH KONURBACJI KATOWICKIEJ

Jak już stwierdzono, zmiany ludnościowe obszaru są konsekwencją oddziaływań hierarchicznych i przestrzennych. W pierwszym przypadku mają one wymiar globalny, krajowy i regionalny, zaś w drugim – stanowią konsekwencję wpływu bliższego i dalszego sąsiedztwa innych jednostek terytorialnych.

W przypadku obszaru woj. śląskiego oddziaływania hierarchiczne były i są widoczne, zwłaszcza w zakresie rynku pracy. Ponadregionalne znaczenie owego rynku historycznie wynika z obecności bogatych zasobów surowcowych, plasujących pogranicze Śląska i Małopolski wśród najważniejszych obszarów tego typu w Europie. Wchodzenie zatem tego obszaru od połowy XVIII wieku w sferę dynamicznie rozwijającej się gospodarki wczesnokapitalistycznej miało niewątpliwie wówczas wymiar globalny. Niezależnie od zmieniających się uwarunkowań politycznych, czy też modyfikacji w przebiegu granic, powiązania gospodarcze rozpatrywanego obszaru wykraczały daleko poza owo terytorium.

Kulminacja krajowego oddziaływania rynku pracy konurbacji katowickiej przypadła na okres powojenny, kiedy to cały układ konurbacji (rdzeń wraz z otoczeniem) znalazły się w obrębie jednego organizmu państwowego. Szczególne znaczenie miała tutaj dekada lat 70. XX wieku, kiedy lokalizacja szeregu inwestycji o charakterze ponadregionalnym spowodowała napływ migrantów z wszystkich ówczesnych województw Polski. Sama tylko Huta Katowice skupiła w fazie budowy ponad 50 tys. pracowników, z czego blisko 30 tys. pozostało już tutaj na stałe jako zatrudnieni w Kombinacie oraz także w pobliskiej Koksowni Przyjaźń.

Po okresie historycznego znaczenia tego tradycyjnego regionu ekonomicznego w Europie (do początku XX wieku) oraz okresie krajowego znaczenia rynku pracy rozpatrywanego obszaru po 1945 r., jest notowany spadek znaczenia tego obszaru do roli jednego z regionalnych rynków pracy w kraju. Pytanie brzmi: czy transformacja ustrojowa, zmiany gospodarcze, jak i zewnętrzne oddziaływania demograficzno-społeczne (zwłaszcza konsekwencje II przejścia demograficznego, metropolizacja, kurczenie się miast) mogą być przesłanką do poszukiwania wewnątrzregionalnych czynników przemian, tj. do przejścia z wieloletniej dominacji zewnętrznego zasilania do modelu rozwoju oddolnego. W tym celu konieczna jest na wstępie analiza regionalnego potencjału ludnościowego, zwłaszcza w zakresie jego możliwych aktywności prorozwojowych.

O ile prognoza demograficzna całego woj. śląskiego wskazuje na kontynuację tendencji depopulacyjnych, o tyle na poziomie wewnątrzwojewódzkim uwiadcniają się pewne różnice (SPÓRNA, 2012). Pomimo widocznego w prognozie generalnego spadku zaludnienia we wszystkich złożonych układach osadniczych województwa, to jedynie w dwóch z nich spotykamy ośrodki lokalne z oczekiwanym niewielkim wzrostem liczby mieszkańców. W przypadku konurbacji katowickiej do 2030 roku spodziewany jest on w powiecie bieruńsko-lędzińskim (dynamika zmian zaludnienia w latach 2011–2035 na poziomie 103,6%) i powiecie mikołowskim (105,1%). Podobnej tendencji należy oczekiwać w aglomeracji Bielska-Białej, gdzie powiat bielski powinien odnotować w latach 2011–2035 wzrost zaludnienia na poziomie 104,5%. Wskazane wzrosty będą liczyć w wielkościach bezwzględnych po kilka tysięcy osób. Są one pochodną suburbanizacji, przy czym w konurbacji katowickiej już mamy do czynienia z suburbanizacją wewnętrzną, tj. przypadkami przemieszczania się ludności z dzielnic śródmiejskich w stronę stref zewnętrznych, wypełniania zabudową mieszkaniową obszarów, które do tej pory pełniły inne funkcję (np. rolniczą, nieużytków poprzemysłowych). Odróżnia to zdecydowanie konurbację katowicką od innych złożonych układów osadniczych w Polsce, w których decydujące znaczenie ma jednak suburbanizacja zewnętrzna (RUNGE, 2011a, c; RUNGE, KRZYSZTOFIK, SPÓRNA, 2011). W przypadku powiatu bielskiego przewidywane wzrosty zaludnienia stanowią nie tylko odzwierciedlenie procesów suburbanizacyjnych wokół Bielska-Białej, ale także większej dynamiki procesów demograficznych w całej południowej części województwa śląskiego (RUNGE A, 2010).

Stosunkowo bliskie sąsiedztwo czterech złożonych układów osadniczych (konurbacje: katowicka

i rybnicka, aglomeracje: Bielska-Białej i Częstochowy) powoduje ujawnianie się efektu mnożnikowego, zarówno w sferze gospodarczej, jak i ludnościowej. Regionalne i lokalne efekty mnożnikowe w gospodarce na przykładzie przemysłu samochodowego w Gliwicach badał K. WIEDERMANN (2007). Z kolei dojazdy do pracy pozwalają nie tylko na określenie wielkości powiązań między poszczególnymi ośrodkami miejskimi, ale także na wskazanie stopnia zgodności między zróżnicowaniem bazy ekonomicznej, a natężeniem powiązań rynku pracy, co można wyjaśnić w kategoriach efektów mnożnikowych (SCHÖLLER i in., 1984). Pomimo znacznego stopnia upodabniania się bazy ekonomicznej ośrodków miejskich rdzenia konurbacji katowickiej, czy też rybnickiej (górnictwo węglowe, hutnictwo), stopień powiązań między miejscowościami jest tu wysoki (RUNGE, 1991, 1996a).

Takie elementy, jak bliskie sąsiedztwo innych złożonych układów osadniczych, skala społeczno-gospodarczych powiązań między nimi, jak i relacji z otoczeniem stanowią bez wątpienia atut w poszukiwaniu czynników mogących kształtować model nowej ścieżki przemian. Jak zauważa K. GWOSDZ (2014), istnieją cztery mechanizmy powstawania nowej ścieżki przemian ekonomicznych. Są nimi: kreowanie działalności gospodarczych od „wewnątrz”; transplatacja działalności i technologii z innych miejsc; różnicowanie się gospodarki w kierunku branż technologicznie pokrewnych oraz modernizacja istniejących gałęzi gospodarki. W sferze polityczno-społecznej warunkami decydującymi o powodzeniu tych przemian są m. in.: realistyczna diagnoza, właściwa wizja przyszłości zmian, efektywne przywództwo, skupienie się na priorytetach, powszechny consensus co do celów projektu, zdolność pobudzania mobilizacji społecznej, współpraca sektora publicznego i prywatnego, monitorowanie rezultatów poszczególnych działań, czy też uwzględnienie krajowego kontekstu przemian (GWOSDZ, 2014, s. 73). W tak określonym modelu rozwoju oddolnego kluczowymi kwestiami w analizowanym obszarze są:

- na ile istniejące diagnozy i strategie rozwoju obszaru uwzględniają możliwości aktywnego kreowania samorządności regionalnej i lokalnej?
- czy dotychczasowa zmienność granic, usytuowanie województwa na granicy krain geograficzno-historycznych, jak i znaczna ruchliwość mieszkańców (wewnątrzregionalna i zewnętrzna) mogą hamować możliwości rozwoju oddolnego?
- czy stan świadomości i tożsamości mieszkańców pozwala na aktywizację lokalnego i regionalnego kapitału społecznego i kulturowego?

- czy istniejące regionalne struktury odpowiedzialne za wielopłaszczyznową współpracę między gminami, powiatami, itp. w pełni przyczyniają się do integracji społeczności lokalnych (np. Euroregiony, Związek Miast i Gmin, GZM, KZ GOP)?
- co stanowi przejaw nieformalnych relacji integrujących społeczności lokalne na poziomie makro-, mezo- i mikroskali ?
- czy prognozowane tendencje depopulacyjne w województwie stanowią przesłankę do sformułowania określonych działań prorozwojowych na różnych płaszczynach formalnych i nieformalnych, podobnie jak ma to miejsce w niektórych innych województwach Polski ?
- czy w świetle ogólnokrajowych zmian politycznych należy oczekiwać na obszarze woj. śląskiego wzmocnienia, czy też osłabienia spójności regionalnej (kwestia postulatów kolejnej zmiany podziału administracyjnego kraju formułowanych przez niektóre władze subregionalne, np. w Częstochowie)?

Ustosunkowanie się do tych kwestii, tj. rozpoznania zagadnienia (diagnoza), a następnie wskazania możliwych działań prorozwojowych, wymaga z jednej strony znajomości poruszanej problematyki, zaś z drugiej – sprecyzowania warsztatu metodycznego, pozwalającego na pomiar zjawiska i sformułowania rozwiązań na przyszłość. I tak, problem aktywizacji samorządności lokalnej i regionalnej na obszarze woj. śląskiego jest trudny, bo rzutuje na nią znacząca rola napływu migracyjnego w kształtowaniu się lokalnych zbiorowości mieszkańców. Nie sprzyja to procesom integracji i aktywności społecznej. Jednocześnie wysoki poziom zurbanizowania obszaru oraz obecność aż czterech złożonych układów osadniczych (konurbacje: katowicka, rybnicka; aglomeracje: Bielska-Białej i Częstochowy) preferują bardziej anonimowość w przestrzeni społecznej niż tworzenie się silnych więzi społecznych. Obserwowane w ostatnich latach tendencje do kurczenia się i depopulacji rzutują na możliwości aktywizacji lokalnych struktur społecznych mieszkańców, co generalnie wpływa na formowanie się określonych stanów świadomości i tożsamości terytorialnej, jako przesłanki aktywności społecznej (KURPANIK, 2012). Na te właśnie elementy zwróciła uwagę wspomniana autorka, identyfikując przestrzenne zróżnicowanie świadomości i tożsamości terytorialnej mieszkańców konurbacji katowickiej. Świadomość i tożsamość terytorialna mieszkańców tego obszaru okazały się wyraźnie zależne od zamieszkiwania w mieście bądź w obszarze wiejskim, jak i determinowane dystansem od ośrodka centralnego w danym układzie osadniczym, stanowiąc zarazem pochodną wieku, wykształcenia i miejsca pochodzenia.

W szerszym, regionalnym ujęciu problemy te w ostatnich latach podjęto w dwóch opracowaniach zbiorowych. W 2014 r. ukazał się raport końcowy z zespołowego badania kapitału społecznego w woj. śląskim wykonany przez EU-CONSULT w ramach EFS (*Kapitał społeczny w województwie śląskim*, 2014), zaś rok później Regionalne Centrum Analiz i Planowania Strategicznego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego także wydało publikację na ten temat (*Moduł Społeczny*, 2015), składającą się z dwu części: 1) Aktywność społeczna w województwie śląskim, 2) Niedostosowanie społeczne w województwie śląskim. O ile pierwszy raport ma charakter ogólny, prezentując wyniki analiz na poziomie całego województwa w zakresie kształtowania się sieci społecznych, aktywności społecznej, zaufania, czy też wartości sprzyjających rozwojowi kapitału społecznego, o tyle w drugim z sygnalizowanych raportów skoncentrowano się na ujęciu przestrzennym (poziom powiatów i gmin). Omówiono aktywność polityczną (w tym frekwencja wyborcza, aktywność kandydatów), a dalej działalność organizacji pozarządowych, przedsiębiorczość, zaufanie społeczne, syntetyzując omawiane kwestie odpowiednim miernikiem – indeksem aktywności społecznej. Z przeprowadzonych badań wynika, iż wysokim poziomem aktywności społecznej w 2010 r. cechowały się: Mysłowice, Żory, powiat żywiecki i subregion częstochowski (bez samej Częstochowy). Dwa lata później rozkład przestrzenny najwyższych wielkości indeksu aktywności społecznej uległ istotnej zmianie na rzecz Katowic, Bielska-Białej oraz powiatu myszkowskiego. Zmiany poziomu aktywności społecznej w latach 2010–2012 wynikały – zdaniem autorów raportu – głównie z wahań aktywności w sferze przedsiębiorczości.

Zmienność granic, czy też usytuowanie województwa na granicy krain geograficzno-historycznych są także czynnikami rzutującymi na możliwości rozwoju oddolnego. Odgórnie wprowadzane zmiany w przebiegu granic administracyjnych aktywizowały lokalne społeczności, sprzeciwiające się w wielu przypadkach takim praktykom (np. Bieruń, Bojszowy, Kobiór, Łęczyny, Poręba, Pszów, Sławków). Tylko do 2002 r. zmian w przebiegu granic na obszarze obecnego województwa było aż 156, co zdecydowanie dystansowało analizowany region w stosunku do pozostałych obszarów kraju.

Istniejące w województwie struktury odpowiedzialne za współpracę między gminami i powiatami, w różny sposób przyczyniają się do aktywizowania społeczności lokalnych, co z kolei stanowi pochodną ich działalności statutowej. Niewątpliwie wzrost skali terytorialnej, czy też koncentracja ludności raczej nie

sprzyjają formowaniu się aktywności, chociaż sygnalizowane wcześniej badania tego typu w woj. śląskim ujawniły, że są od tego wyjątki (Mysłowice, Żory, Katowice, Bielsko-Biała).

Tendencje depopulacyjne stanowią istotną przesłankę do podjęcia działań łagodzących proces depopulacji i starzenia demograficznego. Dotyczy to przede wszystkim miejscowości o maksymalnym prognozowanym ubytku zaludnienia (Bytom, Częstochowa, Katowice, Sosnowiec, Zabrze), jak i ośrodków z silnym starzeniem, jako efektem znaczącego napływu młodych w krótkim czasie do rozwijających się miast (Jastrzębie Zdrój, Dąbrowa Górnicza, Tychy).

Identyfikacja potencjalnych zmian w stopniu spójności społecznej województwa jest trudna. Zmiany te mogą wynikać z sytuacji zewnętrznej (np. problem napływu imigrantów z Bliskiego Wschodu), nowych założeń polityki centralnej (np. idea kolejnej zmiany podziału administracyjnego kraju), czy też regionalnych działań gospodarczych (restrukturyzacja, rewitalizacja).

PODSUMOWANIE

Zarysowane tutaj jedynie tendencje dotychczasowych zmian ludnościowych obszaru województwa śląskiego prowadzą do kilku spostrzeżeń uogólniających:

- po pierwsze – widoczne jest historyczne przejście obszaru od globalnego znaczenia pogranicza Śląska i Małopolski, przez powojenny okres krajowego znaczenia, do posttransformacyjnego regionalnego znaczenia regionu. Silny związek procesów i struktur ludnościowych z przemianami gospodarczymi stopniowo malał z poziomu istotnej współzależności wprost proporcjonalnej do słabej zależności odwrotnie proporcjonalnej (depopulacja, niewielki, zróżnicowany terytorialnie wzrost gospodarczy);
- po drugie – z przeprowadzonych badań wynika, że wraz z procesem transformacji, otwierania się zachodnich rynków pracy, nasilają się zagraniczne powiązania ludnościowe (wyjazdy na stałe), co rzuca na możliwości oddolnego kreowania procesów rozwojowych w obszarze województwa śląskiego;
- po trzecie – o ile motorem zmian ludnościowych przed 1989 rokiem był głównie przemysł ciężki, o tyle po transformacji procesy i struktury demograficzno-społeczne są silnie związane z globalnymi trendami typu: metropolizacja, globalizacja, II przejście demograficzne, kurczenie się miast, silnie różnicujące lokalne przestrzenie społeczne;
- po czwarte – transgraniczne usytuowanie województwa (Śląsk, Małopolska), sąsiedztwo rozwiniętych gospodarczo województw (małopolskie, opolskie, morawsko-śląskie w Republice Czeskiej) powodu-

je konieczność szerszego terytorialnie podejścia do inicjowania rozwoju oddolnego, co wymaga istotnej współpracy międzynarodowej.

Pracę zrealizowano w ramach tematu badań statutowych Katedry Geografii Ekonomicznej UŚ „Studia nad regionem śląskim i jego konurbacją w aspekcie ekonomicznym, społecznym, morfologicznym i historyczno-kulturowym”.

LITERATURA

- Długoborski W., 1967: Kształtowanie się Zagłębia Górnośląskiego (próba analizy ekonomiczno-przestrzennej). Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, 1–2: 109–127.
- Gwosdz K., 2014: Pomiędzy starą a nową ścieżką rozwojową. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej regionu tradycyjnego przemysłu na przykładzie konurbacji katowickiej po 1989 roku. Wyd. IGiP UJ, Kraków: 269 s.
- Kapitał społeczny w województwie śląskim. Raport z badań. EU-CONSULT, Gdańsk, 2015: 176 s.
- Klaassen L. H., Paelinck J. H. S., 1979: The future of largetowns. Environment and Planning, A, 11: 1095–1104.
- Kłosowski F., Runge J., 1999: Podziały obszaru województwa katowickiego a kształtowanie się zróżnicowań demograficzno-społecznych. Czasopismo Geograficzne: 3–4: 319–335.
- Kuciński K., 1998: Geografia ekonomiczna. Zarys teoretyczny. Szkoła Główna Handlowa, Warszawa: 243 s.
- Kurpanik M., 2012: Przestrzenne zróżnicowanie świadomości i tożsamości terytorialnej mieszkańców konurbacji rybnickiej. WNoZ UŚ, Sosnowiec (m-pis).
- Moduł Społeczny. Część I: Aktywność społeczna w województwie śląskim; Część II: Niedostosowanie społeczne w województwie śląskim. Regionalne Centrum Analiz i Planowania Strategicznego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego, Katowice, 2014: 200 s.
- Rajman J., 1977: Rozwój Górnośląskiego Zespołu Miejskiego. Wybrane problemy osadnicze i społeczno-demograficzne, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, 62. WSP, Kraków: 5–21.
- Runge A., 2008: Przemiany demograficzne miast GZM. W: Dulias R., Hibszer A. (red.): Górnośląski Związek Metropolitalny. Zarys geograficzny. PTG, Oddział Katowicki, Sosnowiec: 140–159.
- Runge A., 2010: Procesy i struktury ludnościowe w województwie śląskim. W: Żurek I., Runge J. (red.): Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008, Urząd Statystyczny, Katowice: 33–84.
- Runge A., Runge J., 2015: Modele przestrzeni społecznej złożonych układów osadniczych (wybrane aspekty teoretyczno-empiryczne). W: Soja M., Zborowski A. (red.): Miasto w badaniach geografów. Wyd. IGiP UJ, Kraków: 20–226.
- Runge J., 1991: Dojazdy do pracy w przestrzennej strukturze powiązań miast województwa katowickiego, Prace Naukowe UŚ, 1198, UŚ, Katowice: 86 s.

- Runge J., 1996a: Struktura rynku pracy regionu tradycyjnego i jego otoczenia na przykładzie województwa katowickiego, *Prace Naukowe UŚ*, 1592. UŚ, Katowice: 216 s.
- Runge J., 1996b: Tychy w regionie katowickim. Próba syntezy. W: Szczepański M. S. (red.): *Tychy 1939–1993. Monografia miasta*, Wyd. Zarząd i Rada Gminy Tychy: 365–375.
- Runge J., 2005: Urbanizacja i jej konsekwencje w regionie katowickim – mity a rzeczywistość. W: Jażdżewska I. (red.): *XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście: Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, UŁ, Łódź: 193–202.
- Runge J., 2011a: Miasta tradycyjnego regionu społeczno-ekonomicznego. W: Kaczmarek S. (red.): *Miasto*. UŁ, Łódź: 133–142.
- Runge J., 2011b: Przestrzeń społeczna województwa śląskiego – problemy a potrzeby badawcze. W: Soja M., Zborowski A. (red.): *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*. Wyd. IGiGP UJ, Kraków: 55–68.
- Runge J., 2011c: Społeczno-gospodarcze oraz przestrzenne przejawy suburbanizacji w województwie śląskim. *Studia Miejskie*, 3. UO, Opole: 55–65.
- Runge J., 2015: Regionalne i lokalne konsekwencje współczesnych przemian demograficznych Polski – elementy metodologii badań. Przykład województwa śląskiego. *Studia Ekonomiczne. ZN, UE w Katowicach*, 223. Katowice: 279–289.
- Runge J., Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Runge A., 2014: Model urbanizacji złożonych układów osadniczych w świetle procesu kurczenia się miast w Polsce – próba analizy krytycznej. W: Strykiewicz T. (red.): *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*. Bogucki WN, Poznań: 115–125.
- Runge J., Kłosowski F., 2011: Changes in population and economy in Śląskie voivodship in the context of the suburbanization process, *Bulletin of Geography, Socio-economic series*, 16. UMK, Toruń: 89–106.
- Runge J., Krzysztofik R., Spórna T., 2011: Cechy specyficzne umiastowienia województwa śląskiego na przełomie XX i XXI wieku. W: Marciniak K., Sikora R., Sokołowski D. (red.): *Koncepcje i problemy badawcze geografii*. WSG, Bydgoszcz: 251–264.
- Rykiel Z., 1985: Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych. *Studia KPZK PAN*, 85. Warszawa: 112 s.
- Rykiel Z., 1988: Struktury i mechanizmy społeczne w regionie katowickim. W: Jałowiecki B. (red.): *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*. *Studia z gospodarki przestrzennej*. UW, Warszawa: 161–183.
- Rykiel Z., 1991: Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych. *Ossolineum*, Wrocław: 117 s.
- Schöller P., Blotenvogel H. H., Buchholz H., Hommel M., Schilling-Kaletsch I., 1984: The settlement system of the Federal Republic of Germany. In: Bourne L. S., Sinclair R., Dziewoński K. (eds): *Urbanization and Settlement Systems. International Perspectives*. London Oxford University Press: 178–199.
- Sitek S., Runge J., Kłosowski F., Runge A., Petryszyn J., Pytel S., Spórna T., Kurpanik M., Zuzańska-Żyśko E., 2013: Społeczno-gospodarcze i przestrzenne kierunki zmian regionalnego oraz lokalnych rynków pracy województwa śląskiego. *WNoZ, UŚ, Sosnowiec*: 385 s.
- Spórna T., 2012: Modele przemian urbanizacyjnych w województwie śląskim. *WNoZ UŚ, Sosnowiec*: 220 s. (m-pis).
- Szczepański M. S. (red.) 1996: *Tychy 1939–1993. Monografia miasta*. Wyd. Zarząd i Rada Gminy Tychy: 439 s.
- Wiedermann K., 2007: Regionalne efekty mnożnikowe rozwoju przemysłu motoryzacyjnego w aktywizacji gospodarczej województwa śląskiego. W: Ziolo Z., Rachwał T. (red.): *Rola przedsiębiorczości w aktywizacji gospodarczej*. Seria: *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 3, IG AP w Krakowie. Wyd. Nowa Era, Warszawa–Kraków: 24–34.